

ความงามแห่งสตรีรูปแบบแต่ปางบรรพ์จากประติมากรรมปูนปั้นสมัยทวารวดี

สุพิชฌาย์ จินดาวัฒนภูมิ

สาขาวิชาสังคมศึกษา คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม

Supitchra59@yahoo.co.th

บทคัดย่อ

ความงาม เป็นเสน่ห์ที่ทุกยุคสมัยที่ทุกคนปรารถนา หลงใหล ย่อมเป็นที่ต้องตาต้องใจแก่ผู้ที่พบเห็น ความงามแห่งสตรี แม้นบุรุษอาชานัยที่ยิ่งใหญ่ หรือยากไร้ ยังปราศัยต่อความงามแห่งสตรีนั้น ดังจะเห็นได้จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติทุกชนชาติที่ผ่านมา ความงามที่จะงามแบบใด ขึ้นอยู่กับค่านิยมการมองของคนในยุคสมัยนั้น ความงามอาจไม่ใช่เพียงงามแต่รูปกายภายนอก หากควรงามจากจิตใจภายใน เป็นที่นิยมไม่ต่างกัน หากย้อนผ่านกาลเวลากลับไปแต่ปางบรรพ์ในสมัยทวารวดี นานนับพันปีที่ผ่านมา ความงามของสตรีที่ว่างามในสมัยนั้น สามารถศึกษาได้จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดี จากฝีมือที่สรรค์งานปูนปั้นของช่างในสมัยทวารวดี ที่ได้ถ่ายทอดร่องรอยแห่งความงามนั้นไว้ให้เห็นถึงใบหน้าของสตรี ในงานประติมากรรมปูนปั้นประดับศาสนสถานสมัยทวารวดี การสร้างสรรค์งานปูนปั้นรูปใบหน้าของสตรีทวารวดีนั้น สันนิษฐานได้ว่าช่างฝีมือที่สร้างศาสนสถาน ได้สร้างสรรค์ใบหน้าขึ้นจากสตรีที่มีชีวิตอยู่จริงในสมัยนั้น มากกว่าการจินตนาการขึ้น ดังนั้นใบหน้าจึงบ่งบอกถึงสตรีที่มีชีวิตอยู่จริงในสมัยทวารวดี จากการศึกษาพบว่า มีประติมากรรมปูนปั้นรูปบุคคลที่เป็นสตรีในสมัยทวารวดีทั้งที่ เป็นงานปูนปั้นและดินเผา ปรากฏในศาสนสถานที่ใช้ประดับตกแต่งพระสถูป และเจดีย์ มีการพบเป็นจำนวนมาก ได้แก่ เมืองโบราณนครปฐม เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี และเมืองโบราณจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ ประติมากรรมใบหน้าสตรีที่ศึกษาพบว่าความงามของสตรีที่ปรากฏ มีความหลากหลายของความงามที่เป็นเสน่ห์ของคนในยุคหนึ่ง และสามารถสังเกตได้ว่าใบหน้าสตรีสมัยทวารวดีที่ปรากฏส่วนมาก ถ้าเป็นบุคคลชั้นสูงจะมีโครงหน้าแบน รูปไข่ มีลักษณะนัยน์ตาที่กลมโต จมูกใหญ่ ริมฝีปากบาง และผมยาว จนอาจกล่าวได้ว่า เสน่ห์อย่างหนึ่งที่คนทุกยุคสมัยนั้นมองว่างาม คือ ตากลม และผมยาว และอีกสิ่งหนึ่งที่สร้างเสน่ห์แห่งความงามในยุคหนึ่ง ได้แก่ พัสตราภรณ์ และถนิมพิมาภรณ์ที่ประดับตกแต่งเรือนร่างให้ความมามีความงดงามโดดเด่นขึ้น

คำสำคัญ : ความงามของสตรี ทวารวดี ประติมากรรมปูนปั้น

The Beauty Of Women In Ancient Times From The Stucco Patterns Of The Dvaravati Period.

Supitchar Jindawattanaphum

Social Studies Program Faculty of Humanities and Social Sciences Nakhon Pathom Rajabhat University

Supitchra59@yahoo.co.th

Abstract

Beauty is the charm of every age that everyone desires. A beautiful woman is sure to be attractive to those who see it. Even the great or poor man had to surrender to that woman's beauty. As can be seen from the historical evidence of all human beings in the past that any kind of beauty depends on the viewing values of the people of that era. Beauty itself may not only be beautiful on the outside but should be beautiful from the inside, which is also popular. Originally from the ancient past for thousands of years in the Dvaravati era, the beauty of women who were beautiful in those days can be studied from historical and archaeological evidence. It is also derived from the craftsmanship of stucco craftsmanship in the Dvaravati period that has conveyed traces of the beauty of women's faces in stucco sculptures decorating religious sites in the Dvaravati period. It could be assumed that the craftsmen who built the temple created more faces from the women who lived in those days than imagined. Therefore, the face represents a real woman in the Dvaravati period. The studies have shown that stucco sculptures of female figures in the Dvaravati period, both stucco and terracotta, appear in religious places used to decorate stupa and chedi. They are found in many places such as Ancient City of Nakhon Pathom, Ancient City of U Thong in Suphan Buri Province, Ancient City of Khu Bua in Ratchaburi Province. and the ancient city of Chansen in Nakhon Sawan Province. The sculpture of women's faces in the study revealed that the beauty of the women that appeared was a variety of beauty that was the charm of the people of that era, and it could be observed that some typical female faces of the Dvaravati period appeared. Noble people will have a round face shape, oval shape, big eyes, big nose, thin lips and long hair. It can be said that one of the charms that people of all ages consider to be beautiful are round eyes and long hair. Furthermore, thing that created the charm of beauty in that era was Pattaraphon and Thanimpimphaphon that decorated the body to make it stand out.

Keywords: woman beauty, Dvaravati, stucco sculpture

1. บทนำ

หากกล่าวถึงความงาม ย่อมหมายถึงสถานภาพของสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ทำให้เกิดความเพลิดเพลิน และความชื่นชมผ่านการเข้าใจและรับรู้ถึงความสมดุล สัดส่วน และ แรงดึงดูด ของสิ่ง ๆ นั้น อาจจะเป็นบุคคล สัตว์ สิ่งของ เหตุการณ์ สถานที่ ดนตรี ศิลปะ หรือ ความคิด ดังนั้นการถ่ายทอดความงามจึงอาจสะท้อนออกมาจากงานศิลปะ ตามแต่ค่านิยมของความงามในสมัยนั้น ทวารวดีเป็นวัฒนธรรมที่เกิดขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-16 งานศิลปกรรมที่สร้างสรรค์ขึ้นในสมัยทวารวดี นิยมสร้างขึ้นเนื่องด้วยความศรัทธาทางพระพุทธศาสนา และศาสนาพราหมณ์ การศึกษาถึงความงามของสตรีในสมัยทวารวดี สามารถศึกษาได้จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ร่วมสมัยที่สร้างขึ้นในสมัยนั้น หลักฐานที่สามารถทำให้เห็นถึงความงามของสตรีทวารวดีในอดีต สามารถศึกษาได้จากประติมากรรมปูนปั้นรูปบุคคลที่สร้างขึ้นประดับศาสนสถานสมัยทวารวดี โดยเฉพาะรูปบุคคลสตรี ที่พบหลายแห่งที่เมืองโบราณสมัยทวารวดี ได้แก่ เมืองโบราณนครปฐม เมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดราชบุรี และเมืองโบราณจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ ซึ่งรูปบุคคลสตรีที่สร้างสรรค์ขึ้นโดยช่างฝีมือสมัยทวารวดีนั้น จะมีใบหน้าที่แตกต่างกัน การจะบอกได้ว่ามีความงามอย่างไร ก็ต้องเป็นไปตามค่านิยมของผู้คนในยุคสมัยนั้น แท้ที่จริงแล้วการมองความงามของแต่ละบุคคล ย่อมมีความแตกต่างกัน แต่มีสิ่งหนึ่งที่นิยมยกย่องกันว่างาม คือนอกจากใบหน้าที่งามแล้ว สิ่งที่ใช้ประดับ ตกแต่ง ประกอบเรือนร่างย่อมมีส่วนแต่งแต้มให้สตรีนั้นมีความงามขึ้น นามอง และน่าสนใจ อย่างไรก็ตาม อย่างไรก็ดี จะเห็นได้ว่าจากการศึกษารูปแบบงานประติมากรรมปูนปั้นรูปสตรีสมัยทวารวดีนั้น ได้แสดงให้เห็นถึงค่านิยมในเรื่องความงามของสตรี ที่ออกมาในรูปแบบของทรงผม ใบหน้า และเรือนกายของสตรีชาวทวารวดี ว่าในสมัยนั้นให้คุณค่าของความงามอย่างไร

2. ความหมาย และความสำคัญ ของความงามและประติมากรรมสมัยทวารวดี

2.1 ความหมาย และความสำคัญ ของความงาม

คำว่า งาม หมายถึง ลักษณะที่เห็นแล้วชวนให้ชื่นชมหรือพึงใจ เช่น มารยาทงาม รูปร่างงาม;มีลักษณะสมบูรณ์ดี เช่น ต้นไม้งาม ปิ่นผ่องงาม; ดี, มาก, มีลักษณะที่เป็นไปตามต้องการ

ความงาม คือ สถานภาพของสิ่งใดสิ่งหนึ่งที่ทำให้เกิดความเพลิดเพลิน และความชื่นชมผ่านการเข้าใจและรับรู้ถึงความสมดุล สัดส่วน และ แรงดึงดูด ของสิ่งๆนั้น อาจเป็นบุคคล สัตว์ สิ่งของ เหตุการณ์ สถานที่ ดนตรี ศิลปะ หรือ ความคิด สิ่งตรงกันข้ามกับความงามคือความน่าเกลียดน่าชัง ซึ่งมีผลกระทบอย่างตรงกันข้ามต่อผู้ที่รับรู้

ความสำคัญของความงามตามความเชื่อทางพุทธศาสนา มีปรากฏตามพระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย คาถาธรรมบท เล่ม 1 ภาค 2 ตอน 2 - หน้า 77 กล่าวว่ามีสาวงามสมัยพุทธกาล นั่นก็คือ นางวิสาขา ผู้ได้รับการยกย่องว่าเป็นยอดเบญจกัลยาณี เบญจกัลยาณี ต้องประกอบด้วยคุณสมบัติ ได้แก่ **ผมงาม** **เนื้องาม** **กระดุกงาม** **ผิวงาม** **วัยงาม** โดยกล่าวว่า ผมของหญิงผู้มีบุญมาก เป็นเช่นกับกำหนางนกยูง แก่ปล่อยระชายผ้านุ่งแล้ว ก็กลับมีปลายอนขึ้นตั้งอยู่ นี้แล ชื่อว่าผมงาม ริมฝีปากเช่นกับผลตาลถึง (สุก) ถึงพร้อมด้วยสีเรียบชิตสนิท นี้ ชื่อว่าเนื้องาม ฟันขาวเรียบไม่ห่างกัน งดงามดุจระเบียบแห่งเพชร ที่เขายกขึ้นตั้งไว้และดุจระเบียบแห่งสังข์ที่เขาขัดสีแล้ว นี้ ชื่อว่ากระดุกงาม ผิพรรณของหญิงดี ไม่ลุบไล้ด้วยเครื่องประเทืองผิวเป็นต้นเลย ก็ดำเนินที่ประหนึ่งพวงอุบลเขียวของหญิงสาว ประหนึ่งพวงดอกกรรณิการนี้ ชื่อว่าผิวงาม ก็แลหญิงแม่คลอดแล้วตั้ง 10 ครั้ง ก็เหมือนคลอดครั้งเดียวยังสาวพร็องอยู่เทียว นี้ ชื่อว่าวัยงาม ดังนี้แล สรุปได้ว่าหญิงงามจะต้องงามด้วยคุณลักษณะ ดังนี้

1. เกสกลุยาณิ (ผมงาม) คือ หญิงที่มีผมยาวถึงสะเอวแล้วปลายผมงอนขึ้น
2. มงสกลุยาณิ (เนื้องาม) คือ หญิงที่มีริมฝีปากแดงดุจผลตาลถึงสุกและเรียบชิตสนิทกันดี
3. อฏฐิกุลยาณิ (กระดุกงาม) คือ หญิงที่มีฟันสีขาวประดุจสังข์ และเรียบเสมอกัน

4. **ฉวิกลยาณั (ผิงงาม)** คือ หญิงที่มีผิงงามละเอียด ถ้าดำก็ดำดังดอกบัวเขียว ถ้าขาวก็ขาวดังดอกกระดี่

5. **วยกลยาณั (วัยงาม)** คือ หญิงที่แม้จะคลอดบุตรถึง 10 ครั้ง ก็ยังคงสภาพร่างกายสาวสวยดุจคลอดครั้งเดียว

ที่กล่าวมานี้ ลักษณะของเบญจกัลยาณีสามารถอธิบายตามความคิดเห็นของท่านผู้รู้แต่โบราณว่า ผิงงาม หมายถึง เรือนผมเป็นเงางามดุจกับหางนกยูง ทรงผมสตรีแต่ก่อนคงจะนิยมตัดปลายงอน จึงพรรณนาว่า เมื่อปล่อยย้อยยาวถึงชายผ้านุ่ง แล้วกลับมีปลายงอนขึ้นตั้งอยู่ เนื้องาม หมายถึง ริมฝีปากงาม เช่นกับผลตำลึง คงหมายความว่า มีสีแดงดุจผลตำลึงสุก กระดูงาม หมายถึง มีฟันขาวเรียบดุจสังข์ที่ขัดดีแล้ว อีกทั้งนางยังมีคุณสมบัติพิเศษกว่าอุบาสีกานอื่น ๆ หลายประการ นั่นคือ ลักษณะของผู้มีวัยงาม คือ นางแต่งงานอายุ 16 ปี คลอดบุตรจำนวน 20 คน และบุตรเหล่านั้นแต่งงานมีลูกอีกคนละ 20 คน หลานเหล่านั้นแต่งงานมีลูกอีกคนละ 20 คน นางวิชาขามีลูก หลานและเหลนนับได้กว่า 8,000 คน แต่ถึงกระนั้นแม้นางจะอายุถึง 120 ปี แต่นางก็ยังดูสาวราวกับอายุ 16 ปี และเมื่อนั่งอยู่ในกลุ่มของลูก หลาน เหลน นางจะมีลักษณะวัยใกล้เคียงกับคนเหล่านั้น จนไม่สามารถทราบได้ว่านางวิชาขาคือคนไหน แต่จะสังเกตได้เมื่อเวลาจะลุกขึ้นยืน ธรรมดาคนหนุ่มสาวจะลุกได้ทันที แต่สำหรับคนแก่จะต้องใช้มือยันพื้นช่วยพยุงกาย จึงจะทราบว่านางวิชาขาคือคนไหนนั่นเอง [1] ซึ่งความงามแบบนี้ ก็เป็นคำนิยมของคนอินเดียในสมัยโบราณ ดังนั้นเมื่อประเทศไทยได้รับอิทธิพลความเชื่อทางพุทธศาสนา ความงามดังกล่าวจึงส่งผลต่อความเชื่อของคนไทยสมัยโบราณ ว่าหากจะงาม ต้องงามตามลักษณะเบญจกัลยาณี

ในส่วนมูลเหตุของความงามแห่งศรีระร่างกายของบุคคล ในพระไตรปิฎกได้แสดงไว้ว่า ความงามของบุคคลเป็นผลมาจากบุพกรรมในอดีตชาติของบุคคลนั้นๆ เช่น การให้ทาน การรักษาศีล เป็นต้น ดังที่ปรากฏตัวอย่าง ในวิมานวัตถุ ที่กล่าวในพุทธทศนิยาย เป็นหมวดที่รวบรวมเรื่องวิมาน คือที่อยู่ของเทวดาทั้งหลาย โดยพรรณนาถึงความงามของเทวดาองค์นั้น ๆ ความงามของวิมาน และบริวารแวดล้อมต่าง ๆ ในวิมาน โดยแสดงกรรมในอดีตอันเป็นเหตุแห่งการได้มาซึ่งความงามวิจิตรทั้งหลายนั้น เช่น เทพธิดานางหนึ่ง ผู้มีกายประดับงดงาม ทรงมาลัย นุ่งห่มผ้าสวยงาม มีรัศมีเปล่งปลั่งดังสายฟ้าแลบ กล่าวว่า เป็นเพราะในชาติก่อนนางได้ถวายอาสนะแก่ภิกษุผู้มาใหม่ ได้อภิวัตน์ ทำอัญชลี และให้ทานตามกำลังทรัพย์ เทพธิดานางหนึ่ง ผู้มีรูปร่างร่าเริงเรื่องสว่างไสวไปทั่วทุกทิศดุจดาวประกายพรึกได้กล่าวถึงสาเหตุว่า เป็นเพราะในชาติก่อนนางได้จุดประทีปในเดือนมืด ได้ถวายประทีปเป็นทาน ในขณะที่เทพธิดาอีกนางหนึ่ง ผู้มีความงามบรรยายไว้ดุจเดียวกัน ได้แสดงเหตุว่า เป็นเพราะในชาติก่อน นางได้มีความเลื่อมใสในพระพุทธเจ้า และได้ถวายเมล็ดงาเป็นทานแก่พระพุทธเจ้าพระองค์นั้น ด้วยมือตนเอง ส่วนเทพธิดาอีกนางหนึ่ง ได้แสดงเหตุว่าเป็นเพราะในชาติก่อนได้เป็นอุบาสิกาผู้รักษาศีลอุโบสถเป็นอย่างดี นอกจากนี้ ในพระไตรปิฎกยังแสดงไว้อีกว่า แม้ไม่ได้ถวายสิ่งใด แต่เพียงความเลื่อมใสเท่านั้น ก็ยังให้ผลเป็นความงามได้ เช่น ในมณฑทุกเทวปุตตวิมาน กล่าวคือ เทพบุตร องค์หนึ่งมีวรรณะงดงาม รุ่งเรือง สว่างไสว ได้แสดงเหตุไว้ว่า “ข้าพระองค์เป็นกบอยู่ในน้ำ มีน้ำเป็นถิ่นหากิน กำลังฟังพระธรรมของพระองค์อยู่คนเลี้ยง โคก็ฆ่าเสีย ขอพระองค์โปรดดูฤทธิ์และยศ ดูอนุภาพ วรรณะ และความรุ่งเรืองของความเลื่อมใสแห่งจิตเพียงชั่วครู่เดียวของข้าพระองค์ ข้าแต่ท่านพระโคตม ขนเหล่าใดได้ฟังธรรมของพระองค์ตลอดกาลนาน ขนเหล่านั้น ก็ถึงฐานะที่ไม่หวั่นไหว ซึ่งคนไปแล้วไม่เศร้าโศกเลย” [2] จากที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่ามูลเหตุของความงามแห่งศรีระร่างกายที่แสดงไว้ในวิมานวัตถุ นั้น ได้แสดงความเชื่อมโยงกันระหว่างประเภทของบุพกรรมนั้นๆ กับผลความงามที่ได้รับ เช่น ผลจากการถวายประทีป คือ ได้มีวรรณะร่างกายอันสว่างไสว, ผลจากการถวายน้ำ (ปานะ) คือ ได้วิมานเรือ ผลที่ได้จากการถวายดอกบัว คือ เกิดในวิมานอันมีสีเหลือง เป็นต้น [3]

ภาพที่ 1 ประติมากรรมปูนปั้นเจ้าหญิงหรือชนชั้นสูง ลวดลายปูนปั้น เจดีย์จุลประโทน นครปฐม
ที่มา: <https://www.finearts.go.th/promotion/view>

3. ความงามของสตรีทวารวดีจากงานประติมากรรมปูนปั้นสมัยทวารวดี

คนทวารวดี มีหน้าตาอย่างไร ยังเป็นเพียงข้อสันนิษฐานตามหลักฐานทางประวัติศาสตร์ในการที่ชาวทวารวดีใช้ตัวอักษรมอญโบราณ นักวิชาการส่วนใหญ่จึงเชื่อว่าคนทวารวดีเป็นคนมอญ แต่ก็มีนักวิชาการบางท่านที่ศึกษาแตกต่างออกไป จากงานศึกษาของสุด แสงวิเชียร ชื่อ “มอญในอดีตและปัจจุบัน (การศึกษาโครงกระดูกและเครื่องใช้สมัยทวารวดี)” ที่ทำการวิเคราะห์กระดูกที่นำเชื่อว่าร่วมสมัยกับทวารวดีในเมืองนครปฐม เพื่อพิสูจน์ว่าเป็นคนชาติไหนกันแน่ ซึ่งข้อสรุปของงานชิ้นนี้คือ เป็นคนไทย คนไทยอาศัยอยู่ในดินแดนไทยมาตั้งแต่สมัยหินใหม่แล้ว และอยู่อาศัยสืบเนื่องมาจากสมัยทวารวดี และเป็นเจ้าของอารยธรรมทวารวดี ไม่ใช่มอญหรือลัวะแต่อย่างใด

น. ณ ปากน้ำ ได้ให้การสนับสนุนในทฤษฎีนี้ และอธิบายว่า หากเรามองไปที่ใบหน้าของพระพุทธรูปทวารวดีจะแสดงเค้าโครงใบหน้าของชนชาติไทยอย่างชัดเจน ส่วนในงานเขียนของปรีดา ศรีชลาลัย ก็ได้อธิบายจารึกภาษามอญสมัยทวารวดีใหม่อีกครั้งโดยชี้ให้เห็นว่า ในจารึกเหล่านั้นล้วนมีคำไทยผสมอยู่หลายแห่ง และนั่นเป็นหลักฐานที่ยืนยันว่ามีคนไทยอยู่ในอาณาจักรทวารวดีแล้ว มิใช่เพิ่งอพยพลงมาเมื่อ พ.ศ.1800 [4]

ภาพที่ 2 ประติมากรรมปูนปั้นเจ้าหญิงและนางใน เจดีย์หมายเลข 10 เมืองโบราณคูบัว ราชบุรี
ที่มา: ภาพจากงานวิจัยเรื่องสร้างสรรค์นวัตกรรมการบอกเล่าหน้าคนทวารวดี โดยสุพิชฌาย์ จินดาวัฒนภูมิ

อย่างไรก็ดี ยังมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์และโบราณคดีร่วมสมัยที่สำคัญ สามารถใช้ในการศึกษาใบหน้าของคนทวารวดีได้ นั่นคือ งานประติมากรรมปูนปั้นสมัยทวารวดี ที่ช่างฝีมือสมัยทวารวดีนิยมสร้างขึ้นเพื่อประดับส่วนฐานของศาสนสถาน ลวดลายจะทำเป็นรูปบุคคลเพศชายและเพศหญิง ที่สามารถแบ่งได้ เป็นบุคคลชั้นสูง และบุคคลธรรมดา สันนิษฐานได้ว่าบุคคลเหล่านี้ น่าจะมีตัวตนจริงในสมัยนั้น และเป็นบุคคลที่มีบทบาทสำคัญในการก่อสร้างศาสนสถาน เป็นคติความเชื่อที่ หมายถึงเป็น ผู้พิทักษ์ ปกป้องรักษา และคำจูนศาสนสถานแห่งนั้น มีต้นแบบและคติการสร้างมาจากศิลปะสมัยคุปตะของอินเดีย [5] ทั้งนี้มีการพบหลักฐานประติมากรรมรูปบุคคลประดับศาสนสถานทั้งที่เป็นเพศชาย และเพศหญิงที่แสดงให้เห็นถึงใบหน้าของคนทวารวดี การสร้างประติมากรรมปูนปั้นปรากฏพบในเมืองโบราณวัฒนธรรมทวารวดีหลายแห่งในภาคกลางของประเทศไทย เช่น เมืองโบราณโคกไม้เดน เมืองโบราณจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ เมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี และเมืองนครปฐมโบราณ เป็นต้น ที่มีรูปแบบศิลปะแตกต่างกันไป มีหน้าตา และการแต่งกายที่แตกต่างกัน สันนิษฐานว่าน่าจะเกิดจากการผสมผสานศิลปะอินเดียซึ่งเป็นต้นแบบเข้ากับงานช่างท้องถิ่นแต่ละที่ จึงสามารถกำหนดอายุประติมากรรมสิ่งนี้ได้ราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 14 (ประมาณ 1,200 – 1,300 ปีมาแล้ว) ซึ่งเป็นช่วงที่ศิลปะทวารวดีเริ่มมีพัฒนาเป็นรูปแบบการทางศิลปะที่มีเอกลักษณ์เฉพาะ ที่แตกต่างจากศิลปะอินเดียแล้ว [6] ดังนั้นการที่จะศึกษาถึงความงามของสตรีชาวทวารวดี ที่เป็นงานทางศิลปะที่สร้างสรรค์ขึ้นมาร่วมสมัย มีความเป็นจริงที่สุด คือการศึกษาจากงานประติมากรรมปูนปั้นสมัยทวารวดี จากที่กล่าวมานี้สามารถแบ่งลวดลายปูนปั้นรูปบุคคลสตรีประดับศาสนสถานสมัยทวารวดี ได้ดังนี้

1. ลวดลายรูปปูนปั้นสตรีที่พบในจังหวัดนครปฐม บริเวณที่พบ ได้แก่ เจดีย์จุลประโทน จังหวัดนครปฐม เจดีย์จุลประโทน มีการก่อสร้างทั้งหมดรวม 3 ครั้ง กล่าวคือเมื่อแรกสร้างลายประดับฐานเป็นลวดลายดินเผา ต่อมาสร้างทับของเดิมเป็นลวดลายปูนปั้น ส่วนการก่อสร้างครั้งสุดท้ายไม่มีร่องรอยของการประดับด้วยลวดลายอยู่เลย [7] ลวดลายที่ใช้ประดับเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับพุทธชาดก มีลวดลายรูปบุคคลสตรี จำนวน 5 ชิ้น
2. ลวดลายรูปปูนปั้นสตรีที่พบในจังหวัดราชบุรี ได้แก่ โบราณสถานเมืองโบราณคูบัว บริเวณที่พบรูปปูนปั้นบุคคลสตรี ได้แก่ เจดีย์ หมายเลข 10
3. ลวดลายรูปปูนปั้นสตรีที่พบในจังหวัดนครสวรรค์ ได้แก่ โบราณสถานโคกไม้เดน มีภาพจำนวน 29 ภาพ เป็นรูปปูน

ปั้นแสดงเรื่องราวชาดก พระยาฉัตรทนต์ และพรานโสนุตร แต่บริเวณที่พบรูปปูนปั้นบุคคลสตรี ได้แก่ เจดีย์ หมายเลข 1 และ 3 มีลักษณะการแต่งกายในงานประติมากรรม แสดงให้เห็นว่าเป็นการแต่งกายแบบอินเดีย [8]

ภาพที่ 3 ทรงผมเกล้ามวยสูงของนักดนตรีหญิง 5 คน เจดีย์หมายเลข 10 เมืองโบราณคูบัว ราชบุรี
ที่มา: <http://www.oknation.net/> ภาพจากงานวิจัยลงสีใบหน้าคนทวารวดี โดยสุพิชฌาย์ จินดาวัฒนภูมิ

3.1 ลักษณะความงามของเรือนผม

ลักษณะของทรงผมสตรีที่ช่วยให้เกิดความงามในยุคสมัยทวารวดีในลวดลายปูนปั้น มีหลายรูปแบบ ได้แก่

- 3.1.1 ผมยาวเป็นมวยเกล้าสูง มีห่วงรัดเป็นชั้น ๆ ทั้งชั้นเดียว และหลายชั้น ตัวอย่าง ลวดลายปูนปั้นรูปบุคคล รูปเจ้าหญิงและนางใน เจดีย์หมายเลข 10 รูปปูนปั้นนักดนตรีหญิง 5 คน เจดีย์หมายเลข 10 และรูปปูนปั้นสตรีชั้นสูง พบที่เมืองโบราณนครปฐม
- 3.1.2 เก้ามวยผม มีเครื่องประดับตกแต่งรัดเกล้า หรือมงกุฎ ตัวอย่าง รูปปูนปั้นสตรีชั้นสูง พบที่เมืองโบราณนครปฐม
- 3.1.3 ผมปล่อยยาว ไม่มีเครื่องประดับตกแต่ง ตัวอย่าง ลวดลายดินเผา รูปบุคคลสตรี พบที่เมืองโบราณอุทอง และลวดลายดินเผา รูปบุคคลสตรี เมืองโบราณจันเสน จังหวัดนครสวรรค์
- 3.1.4 ผมมีลักษณะเป็นลอนต่อกันรอบศีรษะ ตรงกลางประดับด้วยเครื่องประดับ ตัวอย่าง รูปปูนปั้นสตรี พบที่เมืองโบราณอุทอง
- 3.1.5 ผมเป็นหยักศกขมวดเป็นก้นหอยทั้งศีรษะ ตัวอย่าง ลวดลายดินเผา รูปบุคคลสตรี พบที่เมืองโบราณจังหวัดลพบุรี ลวดลายดินเผา รูปบุคคลสตรี เมืองโบราณจันเสน จังหวัดนครสวรรค์
- 3.1.6 ผมเป็นหยักศกขมวดเป็นก้นหอยทั้งศีรษะ มีเครื่องประดับแบ่งซีกผมอยู่ตรงกลาง ตัวอย่าง ลวดลายดินเผา รูปบุคคลสตรี พบที่เมืองโบราณอุทอง
- 3.1.7 เป็นขมวดก้นหอยรอบศีรษะ เป็นหางคล้ายเปีย มีเครื่องประดับศีรษะตอนบนคล้ายเทริด บางรูปประดับดอกไม้ข้างเรือนผมทั้งสองข้าง ตัวอย่าง รูปปูนปั้นสตรี พบที่เมืองโบราณนครปฐม
- 3.1.8 สวมผ้าคลุมปิดผมมิดชิด รูปแบบนี้สันนิษฐานว่าอาจเป็นชาวต่างชาติที่เข้ามาติดต่อค้าขายสมัยทวารวดี

รูปบุคคลสตรี พบที่เมืองโบราณอู่ทอง

จากลักษณะของทรงผมสตรีสมัยทวารวดีในลวดลายปูนปั้นที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่ามีรูปแบบของความงามที่เป็นลักษณะเฉพาะ ดูเรียบง่าย แต่คงไว้ที่ดูเรียบร้อย ไม่รกรุงรัง สะอาดตา แต่จะเน้นให้ความสวยงามด้วยการตกแต่งด้วยเครื่องประดับที่เป็นค่านิยมแห่งความงามสมัยทวารวดี ที่สะท้อนออกมาในงานปูนปั้น ที่สามารถบ่งบอกได้ถึงชนชั้นทางสังคม เช่น การสวมเครื่องประดับตกแต่งเรือนผมที่มีค่า เช่น เครื่องประดับที่ทำจากทองคำ และวัสดุที่มีค่า ความนิยมอีกอย่างของสาวชาวทวารวดีคือการนิยมไว้ผมยาว มากกว่าผมสั้น จะนิยมเกล้าเป็นมวย มากกว่าปล่อยยาว ซึ่งคล้ายกับค่านิยมสมัยต่อ ๆ มา เช่น สุโขทัย และอยุธยา ที่นิยมไว้ผมยาว อาจแสดงให้เห็นว่าในสมัยทวารวดีอาจไม่ค่อยมีสงครามเหมือนสมัยอยุธยา

ภาพที่ 4 รูปแบบทรงผมของสตรีสมัยทวารวดี มีลักษณะเป็นลอนต่อกันรอบศีรษะ

ที่มา: วาดถอดแบบมาจากงานประติมากรรมรูปบุคคลสตรีสมัยทวารวดี

3.2 ลักษณะความงามของใบหน้าสตรีทวารวดี

รูปแบบของใบหน้าในงานประติมากรรมปูนปั้นสมัยทวารวดี แสดงให้เห็นว่าชาวทวารวดี มีลักษณะของใบหน้าที่บ่งบอกถึงผู้คนที่หลากหลาย ทั้งผู้ชายและผู้หญิง ในส่วนของใบหน้าสตรีนั้น สามารถสรุปโครงหน้าและใบหน้าที่ได้ดังนี้

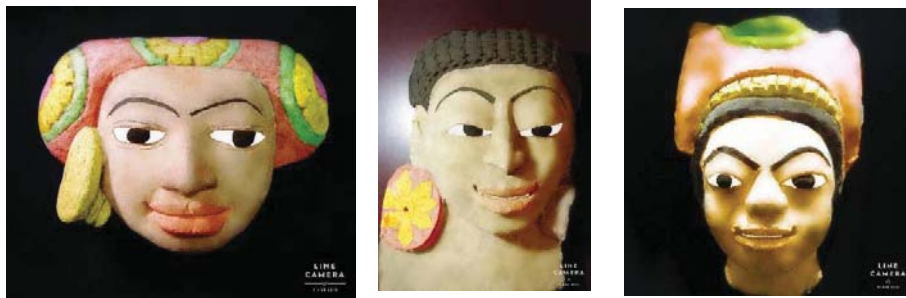
3.2.1 ใบหน้ารูปไข่ หน้าแบน คิ้วโค้งบาง จมูกยาวกลม ปากบาง เป็นใบหน้าที่มีโครงหน้ารูปไข่

หน้าแบน หน้าผากกว้างกว่าช่วงล่างของใบหน้า ดังนั้นพอร์วผมขึ้น ใบหน้าจึงมีลักษณะคล้ายรูปหัวใจ ใบหน้าลักษณะนี้พบในใบหน้าที่ของสตรีชั้นสูงตัวอย่าง ใบหน้าของรูปเจ้าหญิงและนางใน เจดีย์หมายเลข 10 รูปปูนปั้นนักดนตรีหญิง 5 คน เจดีย์หมายเลข 10 และพบที่เมืองโบราณนครปฐม

3.2.2 ใบหน้ากลมแบน ตาโปน คิ้วบาง และจมูกกลมใหญ่ ตัวอย่าง รูปปูนปั้นสตรีชั้นสูง พบที่เมืองโบราณนครปฐม และรูปปูนปั้นสตรี พบที่เมืองโบราณอู่ทอง

3.2.3 ใบหน้ากลมแบน ตาโปน คิ้วหนา และจมูกแบนกลมใหญ่ มีทั้งปากหนา และบาง ตัวอย่าง รูปปูนปั้นสตรีชั้นสูง พบที่เมืองโบราณนครปฐม และรูปปูนปั้นสตรี พบที่เมืองโบราณอู่ทอง

3.2.4 ใบหน้าได้สัดส่วน แต่มีลักษณะแบน คิ้วโค้ง ตาโต แต่หนังตาบนหนา ปากหนา ตัวอย่าง รูปปูนปั้นสตรี พบที่เมืองโบราณอู่ทอง และเมืองโบราณจันเสน

ภาพที่ 5 รูปแบบทรงผมและใบหน้าของสตรีสมัยทวารวดี สังกะตวงตาที่โปนโต
ที่มา: ภาพจากงานวิจัยลงสีใบหน้าคนทวารวดี โดยสุพิชฌาย์ จินดาวัฒนภูมิ

ภาพที่ 6 ประติมากรรมปูนปั้นแสดงให้เห็นถึงใบหน้าของสตรีทวารวดี กลม แป้น คิ้วโค้ง จมูกใหญ่ ปากใหญ่หนา
ที่มา: <https://www.finearts.go.th/promotion/view>

จากที่กล่าวมานี้ งานประติมากรรมปูนปั้นและดินเผา แสดงให้เห็นว่าความงามของใบหน้าสตรีสมัยทวารวดี ที่กล่าวมาทั้ง 4 ลักษณะ นี้ ลักษณะที่ดูเป็นที่ยอมรับถึงความงาม คือ ลักษณะที่มีใบหน้ารูปไข่ หน้าผากกว้าง ในขณะที่ช่วงคางจะเรียวยาวได้รูป ในส่วนของคิ้ว แต่เดิมคิ้วอาจเข้มหนา แต่นิยมโกนคิ้วให้เรียวโค้งบาง สอดรับกับรูปร่างที่บอบบาง เอวคอด มีเนินพุงน้อยๆ สตรีกลุ่มนี้จะเป็นสตรีที่อยู่ในวัง หรือเป็นบุคคลชั้นสูง ความงามของสตรีชั้นสูงดูจะเป็นที่นิยมว่างามสมสมัย ที่นิยมมาทุกยุคสมัย แต่อย่างไรก็ดี รูปประติมากรรมดินเผาขนาดเล็ก ที่พบเป็นจำนวนมากที่เมืองจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ ที่สร้างเป็นชิ้นงานทั้งตัว จะแสดงให้เห็นความงามของสัดส่วนของสตรี ที่มีกล้ามเนื้อที่แข็งแรง

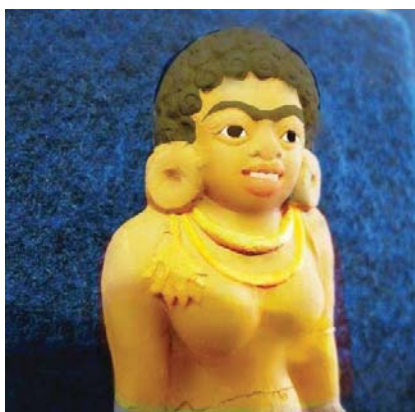

ภาพที่ 7 ประติมากรรมปูนปั้นสตรี นิยมสวมตุ้มหูตกแต่งเพื่อความงาม เจดีย์จุลประโทน จังหวัดนครปฐม
ที่มา: <http://www.oknation.net/>

3.3 ลักษณะความงามของเรือนกายและพัศตราภรณ์ของสตรีทวารวดี

หลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงเรือนกายของสตรีทวารวดี ปรากฏในงานประติมากรรมปูนปั้น ที่ปรากฏในลวดลายปูนปั้นที่แสดงถึงวิถีชีวิตในวัง ของชนชั้นสูง และสตรีที่อยู่ในเรื่องราวพุทธชาดก ดังนี้

3.3.1 รูปร่างบอบบาง หน้าอกไม่ใหญ่นัก เปลือยส่วนบน มีผ้าแพรบางปิดเนินอก สวมผ้าถุงยาวถึงข้อเท้า ทบชายผ้าไว้ด้านหน้า นิยมประดับด้วยต่างหูที่มีน้ำหนัก เพื่อให้ดึงหูย่นลงมาถึงไหปลาร้า ตามค่านิยมในสมัยนั้นที่กล่าวว่าผู้ที่มีใบหูย่นคือผู้มีบุญ วัสดุที่ใช้ทำตุ้มหูจะบ่งบอกถึงชนชั้นฐานะ ชั้นชั้นสูงวัสดุที่ใช้ทำนิยมนำเป็นทอง บุคคลธรรมดาทั่วไปนิยมทำจากตะกั่ว ตัวอย่างงานประติมากรรมปูนปั้น และดินเผา ได้แก่ ปูนปั้นนักดนตรีหญิง 5 คน ของคูบัว ปูนปั้นเจ้าหญิงและนางใน ของคูบัว ปูนปั้นผู้คุมหญิง ของคูบัว จังหวัดราชบุรี ปูนปั้นสตรีชั้นสูง พบที่เมืองโบราณนครปฐม

ภาพที่ 8 ประติมากรรมดินเผาขนาดเล็กสตรีพื้นเมือง จันเสนา จังหวัดนครสวรรค์ แสดงร่างกายที่หล่อหนา หน้าอกใหญ่
ที่มา: ภาพจากงานวิจัยเรื่องสร้างสรรค์นวัตกรรมใบหน้าคนทวารวดี โดยสุพิชฌาย์ จินดาวัฒนภูมิ

3.3.2 รูปร่างใหญ่ ช่วงไหล่หนา หน้าอกเต็ม มีขนาดใหญ่ เปลือยส่วนบน บางรูปมีผ้าแพรบางปิดเนินอก รูปแบบนี้ดูเป็นผู้มีฐานะ สังเกตได้จากเครื่องประดับที่สวมใส่ แต่ส่วนใหญ่มีมีผ้าปิดหน้าอก สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นสตรีพื้นเมืองทั่วไป แต่ทุกคนสวมผ้าถุงยาวถึงตาตุ่ม และนิยมประดับด้วยตุ้มหูที่มีน้ำหนัก ตัวอย่างงานประติมากรรมปูนปั้น และดินเผา ได้แก่ รูปประติมากรรมสตรี และรูปประติมากรรมดินเผาขนาดเล็ก ที่เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี และรูปประติมากรรมดินเผาขนาดเล็ก ที่เมืองโบราณจันเสน จังหวัดนครสวรรค์

จากที่กล่าวมานี้ จะเห็นได้ว่า สตรีสมัยทวารวดีที่นิยมว่างามตามสมัย คือ สตรีที่มีรูปร่างบอบบาง เอวคอด สมส่วน ซึ่งส่วนใหญ่คือลักษณะของสตรีในวัง แต่อย่างไรก็ดี รูปประติมากรรมดินเผาขนาดเล็ก ที่พบเป็นจำนวนมากที่เมืองจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ ที่สร้างเป็นชิ้นงานทั้งตัว จะแสดงให้เห็นความงามของสัดส่วนของสตรี ที่แม้จะมีไหล่หนาใหญ่ หน้าอกใหญ่ แต่ช่วงส่วนลำตัว เอว และต้นขา มีกล้ามเนื้อที่แข็งแรง ได้สัดส่วนกลมกลืนกับส่วนบนร่างกาย จึงดูงามตามลักษณะของสาวพื้นเมืองที่ทำงานใช้แรงงาน มากกว่าบรรดาสาว ๆ ในวัง ที่ชีวิตความเป็นอยู่สะดวกสบาย ทำให้สามารถสันนิษฐานได้ว่า แม้กระทั่งผิวพรรณก็น่าจะมีความแตกต่างกัน สาวในวังที่หล่อลม บ่มพรรณ จึงทำให้เฉิดฉาย ไฉไล ในขณะที่สาวพื้นเมืองที่อยู่นอกวัง ต้องทำงานดูแลสามีและลูก ก็งามแบบสาวพื้นเมืองที่ร่างกายแข็งแรง มีกล้ามเนื้อสมส่วน

4. บทสรุป

ในสมัยก่อนหากจะชมความงามของผู้หญิงก็จะกล่าวว่าให้งามแบบ “อกครุฑ ผิวพม่า นัยตาแขก” ถึงเรียกว่างาม ดังนั้นความสำคัญประการแรกที่จะสร้างความพึงพอใจให้แก่นัก คือ รูปร่าง ใบหน้างาม แต่ถ้าเกิดงามมีหน้าตาธรรมดา สิ่งที่สามารถสร้างเสน่ห์ได้ ก็มีงามหลากหลายในการใช้สิ่งตกแต่งร่างกายให้งามขึ้น หรือการทำตัวให้มีเสน่ห์ แต่แน่นอนว่ามีใช้การทำเสน่ห์เหล่านั้น แต่เป็นการสร้างเสน่ห์ให้เกิดขึ้นจากการประดับตกแต่งร่างกาย กล่าวคือความงามเป็นสิ่งที่พึงปรารถนามาทุกยุคสมัย เพราะความงามย่อมสรรค์สร้างเสริมความรื่นรมย์ยินดี ให้แก่ผู้ที่พบเห็น หรืออาจเรียกได้ว่าเป็นสิ่งที่สร้างเสน่ห์ ให้แก่รูปลักษณ์ของบุคคลนั้น ๆ ความงามสามารถเปลี่ยนแปลงไปตามยุคสมัยนิยม ขึ้นอยู่กับค่านิยมในเรื่องความงามของคนในสมัยนั้น เป็นเอกลักษณ์ที่ชวนหลงใหล น่าติดตาม ความมีเสน่ห์มีได้ทั้งชายและหญิง เพื่อสร้างแรงดึงดูดใจ หรือรูปลักษณ์ที่ดี ให้เกิดความมั่นใจในสังคม หากย้อนกลับไปนับพันปี บนแผ่นดินไทยมีวัฒนธรรมทวารวดี ที่ปรากฏอิทธิพลบริเวณลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาทั้งตอนบน และตอนล่าง มีการสร้างสรรค์งานศิลปะ เนื่องด้วยความเชื่อทางพุทธศาสนา มีพระสถูป เจดีย์ เป็นสิ่งเวทมนตร์สถาน เพื่อสืบต่อพุทธศาสนา ศรัทธาของผู้คนในสมัยนั้น สร้างสรรค์ออกมาเป็นรูปลักษณ์ของงานประติมากรรมปูนปั้นและดินเผา รูปบุคคล เพื่อใช้ประดับตกแต่งศาสนสถาน หากในปัจจุบัน เรามีการทำบุญบริจาคทรัพย์เพื่อสร้างศาสนสถาน ก็จะมีการจารึกชื่อผู้บริจาคตามบันได ตามฝาผนัง ที่สร้างขึ้น เพื่อเป็นอนุสรณ์ในการบุญ ในสมัยทวารวดีมีการค้นพบใบหน้าบุคคลที่สร้างประดับตกแต่งรายรอบเจดีย์ เหนือคอกข้างฝีมือในสมัยนั้นจึงสร้างสรรค์งานรูปแบบนี้ขึ้น อาจสันนิษฐานได้ว่าภาพใบหน้าของบุคคลสมัยทวารวดีเหล่านั้นคือผู้มีส่วนในการบุญ ในการสร้างศาสนสถานแห่งนั้น ด้วยเหตุนี้ใบหน้ารูปบุคคลเหล่านั้นจึงเป็นสิ่งยืนยันถึงใบหน้าของบุคคลในสมัยทวารวดีได้เป็นอย่างดี แม้ผ่านกาลเวลาแต่ปางบรรพ์มานับพันปี หลักฐานนี้จึงทำให้เราได้ทราบว่าคนในสมัยนั้นมีหน้าตาอย่างไร ในจำนวนใบหน้าที่ค้นพบหลายร้อยชิ้น จากโบราณสถานสมัยทวารวดีบนแผ่นดินไทย จากการศึกษาพบว่า มีจำนวนมากที่โบราณสถานในเมืองโบราณนครปฐม เมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี และเมืองโบราณจันเสน จังหวัดนครสวรรค์ และจำนวนใบหน้าเหล่านั้น จะมีรูปใบหน้าของสตรี ที่สามารถนำมาศึกษาถึงความงามในยุคสมัยนั้น ที่ถ่ายทอดออกมา ในลักษณะของทรงผม ใบหน้า และการตกแต่งร่างกาย ให้งามตามสมัยนิยมของคนยุคนั้น ที่สามารถสรุปได้ว่าสตรีสมัยทวารวดี ที่มีใบหน้ารูปไข่ เกล้ามวยผมสูง คิ้วโก่ง ตาโปน จมูกยาวกลม ปากบาง มีเครื่องประดับตกแต่งผม จะบ่งบอกว่าเป็นชนชั้นสูง การวางท่วงท่าและกริยา ก็จะละมุนละไม หากเป็นสตรีพื้นเมือง สตรีธรรมดาทั่วไป ใบหน้าจะกลมแป้น ตาโปนโต ปากหนา ผมหยักศก หรือเป็น

ลอน รูปร่างหนาใหญ่ และที่เห็นได้เด่นชัดคือหน้าอกใหญ่ ได้รูปสมสัดส่วน ดูแข็งแรง มีลักษณะคล้ายรูปร่างของผู้หญิงอินเดีย แต่อย่างไรก็ดีความงามของสตรีชาววัง และสตรีพื้นบ้าน ก็เป็นเสน่ห์เฉพาะที่แสดงให้เห็นว่ามีสิ่งหนึ่งที่ทั้งสองกลุ่มนิยมเหมือนกัน คือ การตกแต่งด้วยตุ้มหู รูปแบบต่าง ๆ ของสตรี ดังนั้นอาจกล่าวได้ว่าการจะงามด้วยเรือนผม ใบหน้า และเรือนกาย หากขาดซึ่งตุ้มหูที่ถ่วงห้อยย้านลงมาถึงบ่าแล้วไซ้ คงจะไม่กล้ามีใครบอกได้เต็มปากว่างามพร้อมนั่นเอง

5 เอกสารอ้างอิง

- [1] พระธรรมกิตติวงศ์ (ทองดี สุรเตโช) (2548). **พจนานุกรมเพื่อการศึกษาพุทธศาสน์ ชุดคำวัด**. กรุงเทพฯ: วัดราชโอรสาราม.
- [2] **พระไตรปิฎกและอรรถกถาแปล. 91 เล่ม. พิมพ์ครั้งที่ 1.** (2546). กรุงเทพฯ: มหามกุฏราชวิทยาลัย. ที่. ปา. 3/2/(16)/2 หมายถึง สุตตันตปิฎก ทีฆนิกาย ปาฎิกวรรค ภาค 3/ เล่ม 2/ (เล่มที่ 16)/หน้า 2-3. หากเล่มใดไม่มี ภาค หรือ เล่ม จะใช้เครื่องหมาย -/ ในช่อง ขุ. เถร. -/4/(53)/369. หมายถึง สุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เถรคาถา เล่ม 4/ (เล่มที่ 53)
- [3] ศุภโชค ชุมสาย ณ อยุธยา. และมานพ อิศรเดช. (2560). การศึกษาแนวคิดเรื่องความงามแห่งศรีระร่างกายที่ปรากฏ พระไตรปิฎก. **Veridian E-Journal, Silpakorn University**. ฉบับภาษาไทย สาขา มนุษยศาสตร์ สังคมศาสตร์ และศิลปะ ปีที่ 10 ฉบับที่ 1 เดือนมกราคม – เมษายน 2560
- [4] ชาตรี ประกิตนทการ. ทวารวดีในประวัติศาสตร์ชาตินิยมไทย/พื้นที่ระหว่างบรรทัด. **มติชนสุดสัปดาห์** ฉบับวันที่ 11 - 17 กุมภาพันธ์ 2565 (matichonweekly.com)
- [5] กรมศิลปากร. (2552). **ศิลปะทวารวดี ต้นกำเนิดพุทธศิลป์ในประเทศไทย**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด.
- [6] ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2562) **ศิลปะทวารวดี : วัฒนธรรมทางศาสนายุคแรกเริ่มในดินแดนไทย**. นนทบุรี : เมืองโบราณ. และศิลปะ ปีที่ 10 ฉบับที่ 1 เดือนมกราคม – เมษายน 2560
- [7] ของ บัว เซอริเย่. (2512). “การค้นคว้าเมื่อเร็ว ๆ นี้ ณ. เมืองนครปฐม” ศาสตราจารย์ ม.จ.สุภัทรดิศ ดิศกุล. แปล **วารสารสมาคมเพื่อการรักษาสम्บัติวัฒนธรรม** ปีที่ 1 ฉบับที่ 1 กุมภาพันธ์ 2512.
- [8] อุษา แสงเอี่ยม. (2511). **ลวดลายปูนปั้นและดินเผาสมัยทวารวดี**. วิทยานิพนธ์ปริญญาศิลปบัณฑิต ภาควิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์ คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.